

СИСТЕМНА ТИПОЛОГІЯ І АРАБСЬКА ГРАМАТИКА

ОСНОВНИМ завданням системної типології, розробленої Г.П. Мельниковим, було “визначити значення ідей основоположників системної лінгвістики... яка розглядає мову в її еволюції при взаємодії внутрішніх та зовнішніх факторів мовних змін і характеризує своєрідність мовних систем через поняття внутрішньої форми, для становлення і розвитку системної типології як самостійної лінгвістичної дисципліни” [Мельников 2003, 26].

Крім суто типологічних завдань, дослідження в галузі системної типології можуть сприяти розвитку і конкретизації уявлень про внутрішню форму мови за рахунок її співвіднесення із загальносистемологічними поняттями основної характеристики системи, або її детермінанти, що визначає весь набір функціонально значущих властивостей компонентів системи і зв'язків між ними [Мельников 2003 26]. Це пов'язано з тим, що розбіжності у співвідношеннях поведінкових детермінант мовних систем можуть бути, на основі принципів системної типології мов, об'єктивними підставами для створення систематики мов як системи типологій, тобто такої класифікації лінгвістичних типологій, яка включає в себе всі відомі класифікації мов (морфологічну, генеалогічну, ареальну, стадіальну, структурну, контенсивну і т.д.) [Мельников 2003, 27].

Літературна арабська мова (АЛМ), природно, займатиме відповідне місце в подібній систематиці, обумовлене її типологічними особливостями. В західній арабістиці традиційно панував підхід до вивчення АЛМ, який базувався на порівнянні її граматичних реалій з відповідними явищами, котрі зустрічаються в європейських мовах (насамперед в латині), що призвело до дещо штучного визначення граматичних категорій АЛМ. У процесі вироблення інтегрального підходу до аналізу системи арабської мови, який би враховував, з одного боку, семантико-синтаксичні зв'язки у взаємодії з морфологією, з іншого – доз-

волив би поєднати в межах єдиної системи як традиційні арабські, так і західні лінгвістичні концепти, а також мав би певний запас евристичної потужності, що дозволяє аналізувати не тільки усталені явища арабської класичної мови, а й динаміку функціонування сучасної літературної арабської мови у взаємозв'язку з діалектним мовленням; доцільно, на нашу думку, використати ряд концептуальних поглядів, викладених у роботах Г.А. Климова, присвячених питанням контенсивної типології.

Досвід системного вивчення мов південно-азійського мовного союзу свідчить про ефективність і доцільність такого підходу [Захарьин, 1978]. Справа в тому, що згаданий мовний ареал через низку об'єктивних чинників містить велику кількість мов різної типологічної приналежності – від пізньоактивних до ранньонімінативних індоєвропейських та дравідійських мов, які в процесі свого розвитку та взаємодії дають багатий матеріал для вивчення закономірностей утворення граматичної структури. Контенсивний підхід, який базується на принципі ієрархії, що втілюється в русі від семантики через синтаксис до морфології та від домінуючих кодуєчих до підпорядкованих контрольних властивостей, дає можливість чітко описати, структурувати та формалізувати граматичні явища як загалом, так і для окремих мов, як у синхронії, так і в діахронії. Разом з тим, підхід, притаманний системній типології, дозволяє не тільки вибудувати ієрархію граматичних явищ та мовної семантики, а й пов'язати їх з морфологічними типами мов.

Поза всяким сумнівом, семітські мови, і зокрема АЛМ, також мають у своїх граматичних системах наслідки взаємодії граматичних явищ, притаманних мовам різного ладу. Не намагаючись торкатися питання про автентичність цих взаємовпливів у межах семітської і навіть афразійської мовної мовна визначити головну мету нашого дослідження – дати класифікацію, якомога більш уніфіковану та формалізовану, гра-

матичних явищ АЛМ. Арабська мова є вдалим об'єктом подібного дослідження, це зумовлено, по-перше, високим рівнем розвитку середньовічної арабської лінгвістичної традиції, яка зафіксувала граматичні явища класичної арабської мови з високим ступенем ретельності, по-друге – наявністю в АЛМ великої кількості архаїчних конструкцій та граматичних складностей, по-третє – описовим характером вивчення зазначених явищ у традиційних арабських та західних дослідженнях.

Отже, завдання даного дослідження полягає в зіставленні граматичних явищ АЛМ з даними системних, в основному типологічних, досліджень. Актуальність такого підходу підтверджується тим, що протягом другої половини двадцятого сторіччя в роботах багатьох лінгвістів можна побачити зростання уваги до наскрізних системоутворюючих концепцій. Так, підхід, близький до запропонованого у вивченні класичних арабських граматичних концепцій, зустрічається в роботах Д. Оуенса, а В.С. Храковський, вивчаючи синтаксичні особливості функціонування операторних модальних арабських дієслів з урахуванням глибинних синтаксичних взаємозв'язків, виділяє групи, всередині яких спостерігається стійка кореляція між характером граматичного оформлення дієслова та його семантикою [Храковский 1999, 122 і далі]. Крім цього, Ч. Філлмор, застосовуючи глибинно-синтаксичний підхід до аналізу відмінкової системи окремих мов, відзначає наявність різних типів реалізації глибинних синтаксичних схем у вигляді конструкцій, у яких іменник отримує різне граматичне оформлення залежно від семантики керуючого дієслова [Филлмор 205–207]. Поряд з цим І.М. Дьяконов, аналізуючи окремі граматичні явища афразійських мов, звертає увагу на “ергативне” походження таких утворень, як, наприклад, давньоєгипетський пасив [Дьяконов 1967, 249–252]. З урахуванням подальших досліджень Г.А. Климова, який сформулював чіткі типологічні принципи розрізнення мов ергативного та активного ладу, до такого підходу можна залучити численні реалії граматичної системи АЛМ, особливості функціонування яких важко пояснити, виходячи з традиційних концепцій.

Разом з тим, А. Є. Кібрік зазначає, що “Потрібна загальна теорія засобів варіювання базової структури речення, в якій би акузативна, ергативна, активна конструкції описувались не одна через іншу, а на основі єдиної понятійної схеми. Ця понятійна схема базується на понятті гіперролі, семантичної вмотивованості, розрізнюваності та економічності” [Кибрик 2003, 127]. Варто також зазначити, що наявність будь-якої з вищевказаних типологічних рис зовсім не свідчить про приналежність мови до якого-небудь “ладу”. Наприклад, ергативна конструкція речення не є маргінальним синтаксичним явищем, її зафіксовано в мовах різних континентів (єдиним винятком на сьогоднішній день є Африка, де цю конструкцію не виявлено) [Кибрик 2003, 127]. Але, як зазначає дослідник, “прийняте раніше поняття “ергативний лад”... не витримало... перевірки даними природних мов” [Кибрик 2003, 129].

У процесі такого дослідження цілком природним є бажання знайти єдину семантичну детермінанту, яка б дозволила простежити процеси формо- та структуроутворення в конкретних мовах на різних етапах їхнього розвитку у контексті взаємозв'язку лексики, синтаксису та морфології. Дослідження, здійснені в межах контенсивної типології, оперують визначенням семантичних детермінант, які є домінуючими для різних контенсивних типів мов. Такі семантичні детермінанти різних мовних типів можуть бути представлені як різні ступені наближення до опозиції суб'єктної та об'єктної основ, яка найчіткішою є в мовах номінативного ладу. Можна припустити, що саме становлення таких типологічних систем, як активна та ергативна, завдячує послідовному зростанню питомої ваги суб'єктно-об'єктного протиставлення в семантичних детермінантах неномінативних мов [Климов 1983, 42].

Як свідчать спостереження за цілою низкою мов (особливо мов «змішаної» типології), процес заміни семантичних детермінант мовних типів, які постулюються в межах контенсивної типології, відображає динаміку боротьби деградуючої системи із системою, що розвивається. При цьому найбільш типовою є ситуація, коли та чи інша характеристика історично провідного ладу, втрачаючи своє панівне

становище в ключових ланках мовної структури, тимчасово закріплюється на її периферійних ділянках. Саме ця модель розвитку пояснює транспозицію лексичних та синтаксичних елементів у морфологічні [Климов 1983, 205].

Очевидним є те, що чим більше послаблюються зв'язки граматичного явища з семантикою, тим вищою стає імовірність того, що воно зникне з мови. З іншого боку, новий граматичний феномен виникає там, де регулярність функціонування семантичного елемента починає граматикалізувати його [Андреев, 1975 90].

Втім, можливим є і таке становище, коли мовний тип не представлено у достатньо повній мірі жодною із сучасних мов та мов, що раніше існували [Мельников 2003, 30].

Отже, тільки систематика мов здатна відновити минуле, від якого не залишилося ніяких пам'яток [Бодуэн де Куртенэ 1963, 70–71; Мельников 2003, 31]. Але для того, щоб моделювати мовну систему, необхідно визначити, які саме елементи останньої є найбільш вирішальними, тому для характеристики того головного параметра мовної системи, який найбільш глибоко відображає її сутність, було введено поняття детермінанти, отже, системну типологію можна було б назвати детермінантною [Мельников 2003, 33]. Детермінанти визначаються характером співвідношення мовних об'єктів, а властивості останніх характеризують налаштованість цих об'єктів вступати в ті чи інші зв'язки та взаємодії з іншими об'єктами. “Сила” цих властивостей, тобто ступінь названої налаштованості, є неоднаковою, і тому можна говорити про “сильні” і “слабкі” властивості об'єктів і розрізняти об'єкти за кількістю “сильних”, властивостей, які можна вважати специфічними для об'єкта [Мельников 2003, 34]. Процес посилення специфічних, тобто певних “сильних” властивостей системи, який сприяє посиленню специфічних властивостей надсистеми, визначається як процес адаптації системи надсистемою [Мельников 36]. Специфічна властивість системи, що посилюється в процесі адаптації, є її поточною детермінантою.

Стан об'єкта з певною специфічною властивістю до входження його в той вузол структури надсистеми, в якому почи-

нається адаптація цього об'єкта надсистемою... називається його вихідним станом. По відношенню до вихідного стану подальші стани є поточними, а той стан, до якого об'єкт перейде, якщо адаптацію буде доведено до максимального наближення до найвищого з можливих рівнів адаптованості і перетворення на систему надсистеми, є граничним станом. Оскільки об'єкт у своєму вихідному, а тим більше в поточних та граничному станах має певну специфічну властивість, що дедалі посилюється, внаслідок узгодження своєї субстанції та структури, властивість системи як цілого визначає своєрідність її структури і субстанції та є її внутрішньою детермінантою. Система характеризується вихідною, поточною або граничною детермінантою, залежно від того в якому зі станів вона перебуває [Мельников 2003, 37].

Таке явище, як процес, якщо воно являє собою акт становлення, розвитку, ускладнення, яке можна назвати “позитивним стрибком”, має в якості своєї матеріальної, природної особливості пов'язану з цим процесом діалектичну тріаду, утворену, щонайменше із трьох таких явищ:

- вихідний внутрішній стан, що характеризується інтенціями до зміни;
- поточний зовнішній стан, який сприяє перетворенню цих інтенцій на екстенції і, значить, протіканню цих змін;
- граничний внутрішній стан, який виникає внаслідок переходу в нього вихідного стану завдяки сприянню з боку поточного [Мельников 2003, 47].

Щодо типологічних аспектів самого явища ступінчастості змін властивостей системи, що перебудовується, в межах надсистеми, то варто сказати, що наявність цього явища вперше була описана І.І. Срезневським. У межах еволюції слов'янських мов, починаючи з праіндоевропейської стану, це явище підтвердив О.О. Потебня. Детальніше цей процес, на “вузловій лінії” стадій між ладом інкорпуючих та флективних мов, продемонстрували І.І. Мещанінов та інші представники “нового вчення про мову”. Однак невдала інтерпретація цього явища М.Я. Марром надовго дискредитувала ідею стадіальності в лінгвістичній типології і в сучасній лінгвістиці гідну увагу принципам стадіальності приділяють лише декілька лінгвістів [Мельников 2003, 58].

Лінгвістичні універсалії, тобто суто структурні параметри, могли стати основою для об'єднання мов у єдину висхідну множину за умови заперечення матеріальності субстрату мови [Мельников 2003, 61].

Структурна типологія, що базується на використанні відомостей про мовні універсалії, тобто на структурних проєкціях фізичного та психічного матеріального субстрату мови, як це зрозуміло з її назви, хоча й опосередковано (через комбінацію цих проєкцій), показує, що такий матеріальний субстрат є достатнім, аби на його базі було сформовано первинну мовну одиницю – морфему з речовим значенням (корінь) і щоб далі, шляхом диференціації значення морфем, поляризації їх на шкалі лексичності-граматичності, а також у ході закріплення позиційних правил, склалася шкала мовних типів, на якій кожен з наступних формується з тих елементів, що утворилися у процесі формування попереднього [Мельников 2003, 64].

Уявлення про ступінчастий характер зміни мовного ладу так чи інакше подано в роботах В. Гумбольта, О. Шлейхера та інших лінгвістів. Однак після критики “нового вчення”, обговорення проблем ступінчастості (або стадіальності, еволюції) мов стало майже забороненим [Мельников 2003, 68].

У разі, коли група носіїв однієї мови через певні причини поділяється на кілька частин, кожна з яких переселяється в різні зони і кожній з яких притаманні свої (характерні тільки для неї) умови спілкування, ці умови виявляються тією надсистемою, ефективне функціонування якої визначає режим функціонування мови мовної спільноти, що відокремилася, тобто його зовнішню детермінанту, що, в свою чергу, робить необхідною (а в процесі адаптації – неминучою) появу нових специфічних загальних властивостей мовної системи, тобто – нової внутрішньої детермінанти [Мельников 2003, 74].

Мови з близькими вихідними та граничними детермінантами за умови близькості фази їхньої поточної детермінанти в інтервалі між вихідною та граничною є одним стадіальним (наприклад – контенсивним) класом [Мельников 2003, 88].

Природною властивістю внутрішньої детермінанти АМ, якщо її сформулювати

як тенденцію до максимальної формальної дериваційної властивості коренів, є особливості одиниць арабської мови, починаючи з ярусу семантики і закінчуючи організацією словоформи і складом голосних та приголосних на фонологічному та фонетичному рівнях [Мельников 2003 93]. На думку дослідника, функція значення морфем є посередницькою у зв'язку між самими морфемами і смислом, без чого ніякий знак не може бути знаком мови, тобто універсальною знаковою системою. Посередницька функція значень при номінації смислів, в свою чергу, забезпечується тим, що морфемами, які є хоч і абстрактними, але образами, лише натякають на деякі характеристики фрагментів картини світу. “Якщо іменованний таким найпростішим чином смисл стає, в свою чергу, натяком на наступний (“подальший”), то він тим самим у процесі номінації перетворюється на додаткову ланку внутрішньої форми, тобто на додаткову ланку ланцюга асоціацій між елементом зовнішньої форми (морфемою) і тим кінцевим, актуальним іменованим смислом, тим фрагментом свідомості, в ролі знаків якого виступають іменовані морфемами” [Мельников 2003, 102].

Якщо функціональні відносини між такими елементами в процесі номінації не найближчого смислу передаються за допомогою спеціальних морфем, а значить, і їхніх значень, ці морфемами стають носіями дериваційного граматичного значення. Таким чином, з позицій системної типології сутність граматичного значення полягає в тому, що в процесі номінації граматичні значення натякають не на певні риси якого-небудь смислу, а на характер відносин між смислами [Мельников 2003, 103].

Внутрішня детермінанта мовного типу найбільш повно характеризується тим, що залишається найстійкішою рисою у внутрішній формі повідомлень даною мовою, тобто у смислах висловлювань, попри практично безмежну їхню різноманітність [Мельников 2003, 105].

Наприклад, наявність класових показників у мові може служити зовнішньою ознакою того, що граматичний лад такої мови призначено для обслуговування відносно ізольованих малих однорідних мовних колективів [Мельников 2003, 111]. Результативна ознаковість є внутрішньою

детермінантою ергативного ладу [Мельников 2003, 113]. В ергативних мовах повідомлення називає не дію суб'єкта, а ознаку об'єкта впливу [Мельников 2003, 115].

Якщо при збільшенні мовного колективу відбувається пристосування мовних засобів до нових умов комунікації, збільшується кількість випадків, коли ознака є запозиченою, а співрозмовник потребує нагадування про походження ознаки, хоча спочатку формою його передання був класовий показник в присудковій і непрямій відмінці у групі присудка, а за допомогою вихідного відмінка відбувається оформлення імені носія ознаки в групі підмета [Мельников 2003, 116].

При збільшенні мовного колективу інформация, яка передається мовними каналами, не має суттєво спотворюватися при передаванні через надзвичайно довгі мережі "ретрансляцій". Змістовий контроль, необхідний для цього, найповнішим чином забезпечується тоді, коли сюжетом повідомлення, що передається, є подія, яка висвітлюється мовними засобами в найбільш природній формі. Спочатку має бути вказано на суб'єкт, потім – дію з формальною вказівкою на те, що саме даний суб'єкт є її виконавцем або ініціатором. Після цього можна робити висновки щодо того, які суб'єкти можуть брати участь у подальшому розвитку події і якими будуть їхні ролі. Завдяки цьому практично виключається можливість неправильного тлумачення повідомлення [Мельников 2003, 117–118]. Щодо номінативних конструкцій, то вони формуються переважно для зображення дій, які відбуваються в даний момент, тоді як ергативні конструкції є найбільш стійкими для передачі дій, що недавно завершилися [Мельников 2003, 118].

Теза фон Гумбольта про наявність головного організуючого принципу, під впливом якого мова формується як цілісна органічна система, може бути підтверджена завдяки зовнішній детермінанті міри та характеру соціалізованої інформації з власного досвіду мовця, а також типовими перешкодами для її передачі за допомогою мовних засобів. Як внутрішня детермінанта, цей принцип являє собою особливість внутрішньої форми типових висловлювань, яка характеризується традиційним ракурсом зображення цієї інформації

[Мельников 2003, 119]. Тут можна простежити зв'язок, хоча і схематичний, між морфологічним типом мови і семантикою її граматичних конструкцій: "Композиція показу гранично граматикалізованими, синтетичними засобами при інкорпорації йде від наслідків дії до причини, а при флективному номінативному ладі – від причини дії до наслідків" [Мельников 2003, 120].

Афразійські, а у максимальній мірі – семітські мови можуть бути прикладом суттєвого зсуву флективного ладу в напрямку аглютинації. Згідно з ностратичною гіпотезою, праафразійська, праіндоєвропейська і пракартвельська гілки утворювали колись групу західнонотратичних мов, специфічною рисою яких була тенденція до використання флективної техніки. Непрямі історичні дані дають підстави вважати, що носії мов західнонотратичної гілки формували мовну лігу, на відміну від представників східнонотратичної гілки, в умовах посилення ролі землеробства, що призводило до утворення великих мовних колективів, які вели осілий спосіб життя, з відповідними мовними наслідками. Потім носії афразійських, зокрема семітських, мов переорієнтувалися на кочове тваринництво, що, на думку дослідника, обумовило перехід до аглютинативної морфології, але матеріалом для формування під впливом нової зовнішньої детермінанти аглютинативної морфології став західнонотратичний лад прасемітської мови [Мельников 2003, 126], що і обумовило специфіку сучасних семітських словоформ, зокрема велику питому вагу переривчастих морфем у словозміні та словотворенні.

Треба зауважити, що мова може рухатись як у напрямку ускладнення форми, так і в напрямку її спрощення, неодноразово змінюючи напрямок цього руху, при цьому швидкість типологічної перебудови є принципово нерівномірною, що й обумовлює наявність об'єктивних кордонів між стадіями розвитку мови [Мельников 2003, 133].

За даними системної типології змістовою детермінантою гранично інкорпуючих, коренеізолюючих і аглютинативних мов є обставинний, оказіональний і якісно-ознаковий комунікативний ракурс [Мельников 2003, 133]. На певному етапі

збільшення однорідного колективу (і відповідно – часового міжкомунікаційного інтервалу) збільшується роль подійного комунікативного ракурсу, проте лише в аспекті констатації результативної подійної ознаки, що, на думку дослідника, переводить мовний лад з типового інкорпоруючого до ергативного [Мельников 2003, 141].

Втім, саме визначення ергативного ладу, як вже зазначалося, не витримало випробування часом – насамперед через те, що представники різних лінгвістичних напрямків по-різному його тлумачили і відводили йому різне місце в характеристиці мовної системи – від способу описання окремих особливостей синтаксису [Климов 1981] до морфологічного типу і типологічного “ладу” мови [Лосев 1983].

Отже, з необхідними застереженнями, можна зробити висновок, що граматична

система АЛМ містить у собі сліди наявності в попередньому стані інкорпоруючої типологічної приналежності, яка, через причини, наведені вище, переросла не в ергативний з відповідними морфосинтаксичними особливостями, а у флектуєчий акузативний тип, зберігши при цьому залишки аглютинативної техніки з відповідними наслідками у вигляді рухомої афіксації, що здійснюється за допомогою переривчастих морфем, які, коли афікси представлені голосними, часто називають внутрішньою флексією [Храковский 1999 162]. Таким чином, можна погодитись, що АЛМ належить до аглютинативно-флективного морфологічного типу, а відтак і мати типологічні ознаки і, відповідно, граматичні характеристики, притаманні представникам обох згаданих типів.

ЛІТЕРАТУРА

Андреев Н.Д. Структурно-вероятностная типология отношений между семантикой слова и его грамматическими категориями // **Типология грамматических категорий. Мещаниновские чтения.** Москва, 1975.

Бодуэн де Куртене И.А. **Избранные труды по общему языкознанию.** Москва, 1963. Т. 1.
Гамкрелидзе Т.В. Иванов Вяч. Вс. **Индоевропейский язык и индоевропейцы.** Тбилиси, 1984.

Дьяконов И.М. **Языки древней Передней Азии.** Москва, 1967.

Дьяконов И.М. Проблема протоафразийской глагольной системы // **Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. Предварительные материалы.** Москва, 1972.

Захарьин Б.А. **Типология языков Южной Азии.** Москва, 1987.

Кибрик А. Е. Константы и переменные языка. С.-Пб., 2003.

Климов Г.А. **К типологии надежных систем.** Изв. АН СССР, ОЛЯ, 1981.

Климов Г.А. **Принципы контенсивной типологии.** Москва, 1983.

Лосев А. Ф. **Знак. Символ. Миф.** Москва, 1983

Мельников Г.П. **Системная типология языков: Принципы, методы, модели.** Москва, 2003.

Успенский Б.А. **Структурная типология языков.** Москва, 1965.

Храковский В. С. Некоторые понятия арабской морфологии и их интерпретация. // **Теория языкознания, русистика, арабистика.** С.-Пб., 1999